

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دفتر برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری امور پژوهشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری پس از بررسی مستندات کنگره، با توجه به جایگاه علمی برگزارکنندگان و کارگروه مربوط به آن، سطح علمی و پژوهشی چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی را تایید کرد. این موضوع طی نامه‌ای به شماره ۱۳۹۵۶۸ مورخ ۱۳۹۵/۰۷/۰۳ به اطلاع شورای سیاست‌گذاری کنگره رسیده است.

**مجموعه مقالات
چهارمین کنگره بین المللی
علوم انسانی اسلامی**

کمیسیون تخصصی ارتباط و جامعه‌شناسی اسلامی

اسامی هیئت داوران

کمیسیون «ارتباطات و جامعه‌شناسی اسلامی» رئیس کمیسیون: دکتر سید سعید زاهد زاهدانی

اسامی داوران به ترتیب حروف الفبا:

- سید محمدرضا تقوی: استاد گروه روان‌شناسی بالینی دانشگاه شیراز
- محسن جاجرمی زاده: استادیار دانشکده اقتصاد و مدیریت و علوم اجتماعی دانشگاه شیراز
- بیژن خواجه‌نوری: عضو هیئت علمی و دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه شیراز
- سید سعید زاهد زاهدانی: دانشیار دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی دانشگاه شیراز
- امیر سیاهپوش: استادیار گروه انقلاب اسلامی دانشگاه معارف اسلامی
- فریبا شایگان: استاد جامعه‌شناسی دانشگاه علوم انتظامی امین
- منصور طبیعی: استادیار بخش جامعه‌شناسی و برنامه‌ریزی اجتماعی دانشگاه شیراز
- محمدتقی عباسی شوازی: استادیار بخش جامعه‌شناسی و برنامه‌ریزی اجتماعی دانشگاه شیراز
- حلیمه عنایت: استاد بخش جامعه‌شناسی و رئیس مرکز مطالعات زنان دانشگاه شیراز
- اسفندیار غفاری نسب: عضو هیئت علمی و دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه شیراز
- علیرضا فارسی نژاد: عضو هیئت علمی و استادیار دانشگاه شیراز
- علی فتوتیان: دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه شیراز
- محمدعلی گودرزی: استاد گروه روان‌شناسی بالینی دانشگاه شیراز
- سید اسماعیل مسعودی: دانشجوی دکتری دانشگاه شیراز
- مجید مجد موجد: استاد دانشگاه شیراز
- مریم مؤمنی: دانشجوی دکتری مسائل اجتماعی ایران-عضو پژوهشکده تحول در علوم انسانی دانشگاه شیراز
- علی محمد ولوی: استاد دانشگاه الزهرا (سلام‌الله‌علیها)

سرشناسه	کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی (چهارمین : ۱۳۹۶ : تهران)
عنوان و نام پدیدآور	International Conference on Islamic Humanities (4th : 2017 : Tehran)
در چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی : حامیان برگزاری کنگره مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا ... (و دیگران) :	مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی نویسندگان جمعی از نویسندگان مقاله ویراستار مرتضی طباطبایی.
مشخصات نشر	تهران: آفتاب توسعه، ۱۳۹۸ -
مشخصات ظاهری	ج ۱۰ :
شابک	دوره: ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۶۸۹ : ج ۱۰ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۰۲۱ : ج ۱۰ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۱۹ : ج ۲ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۲۶ : ج ۳ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۳۳ : ج ۴ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۴۰ : ج ۵ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۵۷ : ج ۶ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۶۴ : ج ۷ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۷۱ : ج ۸ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۸۸ : ج ۹ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۹۵ : ج ۱۰ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۸۰۰
وضعیت فهرست نویسی	فیبیا :
یادداشت	کتابنامه .
مندرجات	۱. کمیسیون تخصصی تعلیم و تربیت اسلامی. - ج. ۲. کمیسیون تخصصی فلسفه و روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی. - ج. ۳. کمیسیون تخصصی مدیریت اسلامی. - ج. ۴. کمیسیون تخصصی علوم سیاسی اسلامی. - ج. ۵. کمیسیون تخصصی اقتصاد اسلامی. - ج. ۶. مقالات کمیسیون تخصصی تمدن نوین اسلامی. - ج. ۷. مقالات کمیسیون تخصصی روان‌شناسی اسلامی. - ج. ۸. مقالات کمیسیون تخصصی هنر و معماری اسلامی اسلامی. - ج. ۹. مقالات کمیسیون تخصصی فقه و حقوق اسلامی. - ج. ۱۰. مقالات کمیسیون تخصصی ارتباطات و جامعه‌شناسی اسلامی. -
موضوع	علوم انسانی(اسلام) -- کنگره‌ها
موضوع	Humanities (Islam) -- Congresses :
موضوع	علوم انسانی -- کنگره‌ها
موضوع	Humanities -- Congresses :
شناسه افزوده	مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا
رده بندی کنگره	BPT۳۲۲ :
رده بندی دیویی	۲۹۷/۴۸۵ :
شماره کتابشناسی ملی	۵۹۴۰۳۹۸ :

مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی

جلد دهم | کمیسیون تخصصی ارتباطات و جامعه‌شناسی اسلامی

ناشر: انتشارات آفتاب توسعه (ناشر آثار مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا)

نویسندگان: جمعی از نویسندگان مقاله در چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی

ویراستار: مرتضی طباطبایی

طراحی جلد: سید ایمان نوری نجفی

صفحه آرای: یوسف بهرخ

نوبت و سال انتشار: نخست، بهار ۱۳۹۸

شمارگان: ۵۰۰ دوره

شابک دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۷۸۶۷-۶۸-۹

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۷۸۶۷-۷۹-۵

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

نشانی ناشر: تهران، خیابان جمهوری اسلامی، خیابان کشوردوست، کوچه نوشیروان،

پلاک ۲۶، طبقه چهارم، مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا

کد پستی: ۱۳۱۶۷۳۴۴۵۸

تلفکس: ۰۹۰۵۶۰۶۶۴

www.sccsr.ac.ir

پایگاه اینترنتی:

info@sccsr.ac.ir

رایانامه:

فهرست مطالب

کمیسیون تخصصی ارتباطات و جامعه‌شناسی اسلامی

۹

«هستی‌شناسی اجتماعی» در حکمت صدرایی
(بررسی «تکوین جامعه» و «هستی اجتماعی انسان») در حکمت متعالیه
غلام حیدر کوشا

۳۵

بازتعریف مفهوم سبک زندگی بر اساس نظریه اعتباریات علامه طباطبائی
مسعود کریمی بیرانوند

۶۱

جایگاه «انگاره‌پژوهی» در اندیشه اجتماعی حوزوی
(جریان‌شناسی اسلامی سازی علوم انسانی در تحقیقات اجتماعی حوزه علمیه قم)
غلام حیدر کوشا

۸۷

مرور ادبیات مطالعات سبک زندگی در آثار برخی متفکران مسلمان
سیدمحمدتقی موسوی فر

۱۱۵

مدل تبلیغ بین‌المللی اسلام بر مبنای نظریات ارتباطات بین‌الملل
احمد اولیایی

۱۳۷

مدرنیته و سکولاریزاسیون معرفتی در افغانستان
امان‌الله فصیحی

۱۶۱	بایسته‌های روش شناختی تولید نظریه در عرصه‌های جدید اجتماعی از منظر اسلامی حسن یوسف‌زاده
۱۹۷	بررسی و ارزیابی الگوی حضور اجتماعی زنان از منظر جریانات فکری اسلامی سیدسعید زاهد زاهدانی، مریم هاشم پورصادقیان
۲۱۹	بازشناسی و عیارسنجی دو روایت رئالیستی برای تبیین جنبش اجتماعی رضا نظریان
۲۵۱	انواع اطلاع‌رسانان و کارکرد آنان از منظر قرآن نوروز شفیع‌تبار سماکوش، حمید قاضی‌زاده، حیدر مختاری
۲۶۳	پدیدارشناسی گونه‌های دین‌داری دانشجویان صابر جعفری کافی‌آباد، محمد سید غراب
۲۹۷	درآمدی بر وظایف روابط عمومی از منظر قرآن کریم روح‌الله داوری، عباس مصلائی‌پوریزدی
۳۱۷	بررسی میزان همدلی گزاره‌های بنیادین جامعه‌شناسی با دین اسلام محمد مسعود سعیدی
۳۴۷	معضل تکثر پارادایمی در نظریه‌های جامعه‌شناسی و راه‌حل‌های تلفیقی قربان‌علی فکرت
۳۸۱	نسبت عدالت طبقاتی و بافت فیزیکی شهر پس از ورود اسلام به ایران سیدسعید زاهد زاهدانی، مهدی مقدسی
۳۹۹	آرامش زن در خانواده: مطالعه موردی زنان میانسال و متأهل شیراز سیدسعید زاهد زاهدانی، سیده فاطمه ساجدی

مرور ادبیات مطالعات سبک زندگی در آثار برخی متفکران مسلمان

سید محمد تقی موسوی فر
دانشجوی دکتری رشته تفسیر، دانشگاه قم، ایران، قم

Mosavifar88@gmail.com

چکیده

دین مبین اسلام به منزله واپسین دین الهی و کامل‌ترین برنامه تأمین‌کننده سعادت دنیا و آخرت بشر برای برنامه‌ریزی امور روزمره و مسائل زندگی، مبنا اصل یا راهکار عملی ارائه می‌دهد. در منابع اصیل اسلامی، «سبک زندگی» با کلیدواژگان ادب و سنت قابل پیگیری است و در حوزه اخلاق و احکام نیز علاوه بر آداب و سنن می‌توان در جست‌وجوی مسائل و معارفش بود. متفکران مسلمان نیز از دیرباز دغدغه تدوین و تبیین در این حوزه را داشته‌اند. یکی از کاستی‌های پژوهش‌های اخیر سبک زندگی، عدم التفات یا به میراث سبک زندگی در تاریخ و تمدن و فرهنگ اسلامی یا عدم بهره‌وری از آن است؛ به این معنا که با نوظهور پنداشتن مسئله سبک زندگی، دیگر کسی به پیشینه این مباحث در آثار اسلامی نپرداخته و اگر پرداخته بسیار ناقص و اشاره‌وار است. تحقیق حاضر بدین قصد انجام شده که نشان دهد متفکران مسلمان از دیرباز دغدغه تبیین و تدوین در این حوزه را داشته‌اند. در این راستا در نخستین گام آثار اسلامی در این حوزه معرفی و در سه

سبک سیره‌نگاری، اخلاق نقلی و تلفیقی طبقه‌بندی شده‌اند؛ سپس اختصاصات هر یک از این سبک‌ها برشمرده شده است. کلیدواژگان: سبک زندگی، آداب، اخلاق، اندیشمندان مسلمان، مرور ادبیات.

۱. تعریف سبک زندگی

فرهنگ‌های لغت سبک زندگی را این‌گونه معنا کرده‌اند: «روش خاصی از زندگی یک شخص یا گروه» (لغتنامه آکسفورد، ۱۹۹۰) و نیز شیوه زندگی یا سبک زیستن که منعکس‌کننده گرایش‌ها و ارزش‌های یک فرد یا گروه است؛ عادت، نگرش‌ها، سلیقه‌ها، معیارهای اخلاقی، سطح اقتصادی و... که با هم طرز زندگی کردن فرد یا گروهی را می‌سازد (لغتنامه رندمهاوس، ۱۹۸۷؛ مهدوی کنی، ۱۳۸۷، ص ۲۰۴).

این ترکیب در علم جامعه‌شناسی پدید آمد و پس از آن در علوم مختلفی از جمله روان‌شناسی و پزشکی به کار گرفته شد. در هر یک از این علوم و در هر گرایش خاصی، سبک زندگی را به گونه‌ای متفاوت تعریف کرده‌اند که اینجا مجالی برای پرداختن بدانها نیست؛ اما اگر بخواهیم قدر متیقنی از تعریف سبک زندگی را که نزد بیشتر متفکران پذیرفته باشد، مبنای کار قرار دهیم، می‌توانیم آن را مجموعه‌ای از رفتارها بدانیم که مبتنی بر بینش‌ها و گرایش‌های فرد یا گروه شکل گرفته است. در پژوهشی متأخر سبک زندگی را روش نسبتاً ثابت احساس، تفکر و رفتار افراد، گروه‌ها و جوامع در رسیدن به اهداف و حل مشکلات دانسته‌اند (مهدوی‌زاده، ۱۳۹۵).

نخستین گام برای تعریف سبک زندگی، یافتن معادل آن در فرهنگ اسلامی است. شاید این مطلب گزاف نباشد که اصطلاح lifestyle در فضای تمدن اسلامی ترجمه‌ناپذیر است (محمودی، ۱۳۹۳، ص ۳۵). در مباحث زبان‌شناسی آنجا که از وام‌واژگی و دلایل وام‌گیری زبان‌ها از یکدیگر سخن گفته می‌شود، یکی از دلایل این کار را تفاوت بار معنایی لفظ در زبان مبدأ با معادل ترجمه‌شده آن در زبان مقصد می‌دانند (پاکتچی، ۱۳۹۳). برای مثال ترجمه تحت‌اللفظی لیبرالیسم، آزادی‌خواهی است، اما آزادی‌خواهی تعریف صحیحی برای مفهوم لیبرالیسم نیست؛ زیرا مفهوم لیبرالیسم در فضای گفتمانی تمدن غرب تولیدشده و همراه خود مقوله‌های بسیاری در معناداری دارد که در زبان فارسی با آزادی‌خواهی هم‌خوانی معنایی ندارد. بنابراین برای انتقال مفهوم لیبرالیسم، چاره‌ای جز وام‌گیری از زبان مبدأ نداریم (پاکتچی، ۱۳۹۳).

در معادل‌یابی lifestyle نیز برخی معتقدند که این اصطلاح آن‌قدر بار معنایی خاصی در زبان

مبدأ دارد که ترجمه کردن آن، مفهوم مورد نظر را نمی‌رساند. طبق نظر این دسته از محققان، life-style میوه اندیشه و تمدن غرب است؛ محصول ارزش‌گذاری‌ها و هنجارسازی‌های همان تمدن است و فقط در همان تمدن و اندیشه معنای کامل خود را انتقال می‌دهد و ترجمه کردن این واژه، آن را از معنای مصطلح خود دور می‌کند. آنان معتقدند که اگر کسی بخواهد در این زمینه کار کند، در حقیقت در زمین تمدن غربی حرکت کرده است و اسلامی خواندن این lifestyle ساده‌انگاری و توهم است. اینان بر این مبنا حتی مجموعه کتاب‌هایی با عنوان زندگی بدون سبک تولید کرده‌اند که در آن همین تلقی خود را تبیین نموده، و مبتنی بر آن به نقد برخی مؤلفه‌های اصلی سبک زندگی در تمدن غربی پرداخته‌اند (محمودی، ۱۳۹۳، ص ۵۴).

این آغاز کلام است که ما بتوانیم خود اصطلاح سبک زندگی را بفهمیم و پس از آن به امکان یا عدم امکان موصوف شدنش را به وصف اسلامی بپردازیم. با این همه، «سبک زندگی» به معنای دستورالعمل‌هایی برای چگونه زیستن و کیفیت برنامه‌ریزی و عمل کردن در زندگی برای رسیدن به اهداف و عبور از مشکلات زندگی، نه تنها مفهومی نوین نیست بلکه از دیرباز اسلام و تعالیم اسلامی به همین معنا به آن پرداخته‌اند؛ یعنی دستورهای جزئی و کاربردی برای اصلاح همه امور زندگی پیشنهاد داده‌اند تا زندگی بشر روزبه‌روز به بهترین حالت خود نزدیک شود. گرچه اصطلاح lifestyle واژه‌ای جدید در این زمانه است و بار معنای خود را دارد، اما ما با ترجمه آن و با بریدن روابطش با فضای تولیدشده‌اش، آن را در همان معنای مورد نظر خود استفاده می‌کنیم و در حقیقت معنایی تازه به واژه سبک زندگی می‌دهیم که در این شرایط موصوف شدن آن به وصف اسلامی نه تنها ممکن است بلکه به آن، بالاترین شرافت و فضیلت را می‌دهد؛ یعنی دستورهایی که به واسطه آیات و روایات از جانب خداوند خالق حکیم به بندگانش ابلاغ شده است تا سعادت دنیا و آخرت خویش را تأمین کنند.

متفکران مسلمان به واسطه وفور این تعالیم در منابع اسلامی از قرون گذشته به تألیف و نگارش در این زمینه پرداخته‌اند و آثار خود را با ادبیات و قالب‌های متنوعی به جامعه عرضه داشته‌اند که در این مقاله به این مسئله خواهیم پرداخت. در فرهنگ و ادبیات اسلامی معادل‌های بومی برای اصطلاح نوین سبک زندگی وجود دارد؛ معادل‌هایی نظیر ادب، سنت و سیره که هر یک از آنها با اضافه شدن به یکی از منابع و موارد دینی به مطالعه اختصاصی یک یا چند حوزه از مسائل زندگی پرداخته‌اند؛ نظیر کتبی با نام سنن الرسول، سنن النبی یا الآداب الدینیة. در پژوهش‌های نوین سبک زندگی، می‌توانیم از همان معادل‌های سنتی در این مسئله بهره ببریم و به جای به‌کارگیری

لفظ «سبک زندگی اسلامی» از عبارات «آداب شرعی»، «سنن النبی» یا «سیره زندگی معصومین» استفاده کنیم. جای‌گزینی lifestyle با این واژه‌ها، به بومی‌سازی مفهوم سبک زندگی کمک خواهد کرد و نیز اشاره‌ای به پیشینه دیرینه این مسئله در منابع اسلامی خواهد داشت.

۲. اهمیت مطالعات سبک زندگی

مطالعات سبک زندگی هم از جنبه فردی و هم از جنبه اجتماعی، مهم و ضروری است. به منظور تقریر جایگاه مسائل سبک زندگی در زندگی فردی به عنوان مجموعه‌ای از توصیف‌ها یا تجویزهایی برای تبیین و اصلاح بینش و گرایش و کنش فرد، به مسئله تأدب به آداب الهی می‌پردازیم. دین مبین اسلام راه تکامل و پیشرفت و اصلاح افراد را در پذیرش آدابی که خداوند برای زندگی انسان‌ها مقرر فرموده است می‌داند و ما مسلمانان برای رسیدن به آن اهداف، راهی جز پذیرش آن آداب و آراسته شدن به آنها نداریم و مطالعات سبک زندگی اسلامی معرفی همان صراط مستقیم تأدب به آداب الهی است.

علامه طباطبائی «آداب» را هیئت‌های زیبایی که اعمال و رفتار آدمی بدان متصف می‌گردد می‌داند که نحوه صدور این اعمال به اخلاق و صفات روحی شخص بستگی دارد. وقتی انسان متوجه حالات خویش باشد و با ظرافت و زیبایی خاص عملی را انجام دهد، گفته می‌شود مؤدب به آداب است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۶، ص ۲۵۵).

مطالعه و پژوهش سبک زندگی اسلامی ما را از منظومه آداب الهی مطلع می‌سازد؛ آدابی که آراستگی به آنها، ما را در مطلوب‌ترین حالت انسانی و الهی قرار می‌دهد. امیرالمؤمنین فرموده‌اند: «من تأدب بأدب الله أذاه ذلك السی الفلاح الدائم» (طباطبائی، ۱۴۱۹، ص ۹۲). بنابراین ثمره آراستگی به سبک زندگی اسلامی، دستیابی به رستگاری جاودانه است.

در روایت موثقی از پیامبر ﷺ آمده است که به اصحابشان فرمودند: «تَأَدَّبُوا أَيُّهَا النَّفَرُ بِأَدَابِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ لِلْمُؤْمِنِينَ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۷۰)؛ «ای مردم به آداب الهی‌ای که خداوند برای مؤمنان بیان فرموده است متأدب و آراسته شوید».

علمای اخلاق در مراحل اصلاح نفس و تربیت صحیح دینی از این روایت بهره گرفته و اصلاح نفس را درگرو تأدب به آداب الهی دانسته‌اند (تهرانی، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۵۹). این آداب در عرصه‌های مختلف وجودی انسان تبلور و تجلی دارد؛ از ظاهری‌ترین اعمال و رفتار فردی و اجتماعی انسان تا درونی‌ترین حالات قلبی و بینش‌ها و گرایش‌های فردی. ادبیات تأدب به آداب الهی، می‌تواند

ادبیاتی جامع برای بیان تمام مفاهیم اخلاقی اسلامی باشد. بر این مبنا انسان باید در تمام شئون زندگی و حالات و بینش‌ها و گرایش‌هایش خود را با دستورهای اسلامی تطبیق دهد و اصلاح کند. این اصلاح به‌صراحت بسیاری از دانشمندان دینی و برخی روایات، مرحله‌بندی دارد و از مرحله‌ای آغاز می‌شود و در نقطه‌ای پایان می‌یابد.

نقطه آغاز این اصلاح، ظواهر است (خمینی، ۱۳۸۶، ص ۷)؛ یعنی انسان مسلمان باید ظواهر خود را با آداب الهی بیاراید. گرچه بینش‌ها و نگرش‌ها و گرایش‌ها مبانی این تغییر ظاهر هستند، اما پس از دریافت‌ها و تغییرات ابتدایی در این زمینه‌ها باید به سراغ ظاهر رفت و این حفظ ظواهر باید تا آخر عمر انجام گیرد. این آداب ظاهری نیز ذیل احکام خمسه تقسیم‌بندی می‌شوند و در درجات بالاتر تقسیمات خمسه به تقسیمی ثنایی یعنی آنچه انجام می‌شود و آنچه ترک می‌شود می‌انجامند؛ یعنی اعمال و رفتار انسان دو حکم بیشتر ندارد (طباطبائی، ۱۴۲۳ق، ص ۶۸) و این دستورها همه امور انسانی را دربرمی‌گیرد.

اما با بررسی اهمیت مطالعات سبک زندگی از جنبه اجتماعی، می‌توان سبک زندگی را جنبه نرم‌افزاری و اصلی تمدن اسلامی دانست. سبک زندگی ذیل موضوع کلان مهندسی فرهنگی که به دنبال اسلامی‌سازی کشور است، قرار می‌گیرد. در واقع سبک زندگی اسلامی یکی از ارکان و اجزای مهم و ضروری مرحله چهارم از فرایند تکاملی انقلاب اسلامی، یعنی کشور اسلامی است. از سوی دیگر، نهادینه شدن سبک زندگی و گسترش و اشاعه آن به جوامع اسلامی دیگر در کنار الگوهای اداره جوامع و نظام‌سازی‌های دینی، ارکان اساسی برای ایجاد دنیای اسلام و تمدن اسلامی خواهد بود. از سوی دیگر، نهایی‌ترین و اساسی‌ترین هدف سبک زندگی اسلامی، ساخت تمدن اسلامی است. در حقیقت سبک زندگی یکی از دو رکن اساسی تمدن نوین اسلامی، یعنی جنبه نرم‌افزاری تمدن اسلامی است. مقام معظم رهبری فرموده‌اند:

این تمدن نوین دو بخش دارد: یک بخش، بخش ابزاری است؛ یک بخش دیگر، بخش متنی و اصلی و اساسی است. به هر دو بخش باید رسید... بخش حقیقی، آن چیزهایی است که متن زندگی ما را تشکیل می‌دهد؛ که همان سبک زندگی است... این، بخش حقیقی و اصلی تمدن است (خامنه‌ای، ۱۳۹۱/۷/۲۳).

۳. اهمیت توجه به پیشینه و مرور ادبیات

از گام‌های ابتدایی و ضروری برای هر پژوهشگری در هر مطالعه و تحقیقی، پیشینه‌نگاری است. پژوهشگر قبل از انجام تحقیق و بعد از انتخاب موضوع و تدوین عنوان و قبل از نگارش طرح تحقیق، نیاز دارد که با مراجعه به منابع و اسناد، درباره موضوع و مسئله‌ای که برای تحقیق انتخاب کرده است از آثار متقدم در این حوزه اطلاع یابد تا بتواند در پرتو اطلاعات به‌دست آمده، مسئله تحقیق و متغیرهای خود را دوباره تعریف و معین کند و کرانه‌های آنها را مشخص سازد. این امر به او کمک می‌کند تا تحقیقات خود را در راستای مجموعه «پژوهش‌های هم‌خانواده» قرار دهد و آن را با دستاوردهای تحقیقاتی دیگران هماهنگ کند. نگارش پیشینه آثار دیگری چون برقراری ارتباط منطقی میان اطلاعات پژوهش‌های قبلی با مسئله اخیر، دستیابی به چارچوب نظری و یا تجربی برای آن و آشنایی با روش‌های تحقیق مورد استفاده در پژوهش‌های گذشته دارد (بازرگان و دیگران، ۱۳۷۶).

پیشینه تحقیق که اغلب از آن با عنوان «ادبیات تحقیق» و «سابقه تحقیق» یاد می‌شود، به تمام منابعی گفته می‌شود که با موضوع مورد بررسی و هدف‌هایش ارتباط دارند و محقق به آنها مراجعه می‌کند. از این رو هر گونه اثر کتبی و غیر آن درباره موضوع پژوهش را می‌توان جزو پیشینه آن منظور داشت. توجه به این مطالعات پیشینه، به پژوهش مورد نظر جنبه تکمیلی بخشیده، آن را با کوشش‌های قبلی پیوند می‌دهد.

درباره پیشینه سبک زندگی هیچ اثر مستقلی تولید نشده است و حتی کسانی هم که در این حوزه قلم زده‌اند و اثرشان جزو منابع جدید و مهم در این زمینه به حساب می‌آید، دغدغه برشمردن پیشینه‌ای مناسب از این مبحث را در آثار اسلامی نداشته‌اند (ر.ک: کاویانی، ۱۳۹۲، ص ۲۷؛ فاضل قانع، ۱۳۹۲، ص ۴۵).

برخی دلیل این مسئله را همسو یا معادل ندانستن تحقیقات جدید سبک زندگی با آثار متقدم دانسته‌اند. تحقیق پیش رو درآمدی بر این مسئله خواهد بود و نشان خواهد داد که در قرون گذشته چه آثار متنوعی درباره سبک زندگی توسط اندیشمندان مسلمان تألیف شده است. برخی از این آثار در قالب سیره‌نگاری و برخی در قالب اخلاق و برخی به سبک تلفیقی (از نقلی و فلسفی و عرفانی و تجربی) تولید شده‌اند که عنوان برخی از آنها بدین شرح است: محاسن برقی، مصادقة الاخوان صدوق، الآداب الدینیه طبرسی پدر، مکارم الاخلاق طبرسی پسر، حلیة المتقین مجلسی، سنن النبی علامه طباطبائی، مرآة الکمال آیت‌الله مامقانی، الحیة برادران حکیمی و مفاتیح الحیة آیت‌الله جوادی آملی.

۴. طبقه‌بندی آثار مطالعات سنتی سبک زندگی

به طور کلی هر مطالعه و پژوهشی با توجه به هدفش، می‌تواند آثار متنوعی داشته باشد. گاه مطالعات و پژوهش‌ها و تبیین‌ها نه برای تولید اثر مکتوب، بلکه برای خلق آثار غیر مکتوب است. مطالعات سبک زندگی نیز از این نوع مطالعات بی‌بهره نبوده‌اند؛ یعنی پیشینه و آثار بسیاری از مطالعات سبک زندگی را باید در تاریخ و تمدن فرهنگ اسلامی جست‌وجو کرد. در قرون متمادی مسلمانان برای خود در مسائل مختلف زندگی سبک ویژه خود را داشته‌اند؛ در معماری، در پوشش، در خوراک، در آداب اجتماعی و... برای بررسی این آثار باید به سراغ تاریخ تمدن و فرهنگ اسلامی رفت و آثار گسترده، متنوع و عمیق دوره‌های مختلف را در قالب‌های گوناگونش مطالعه و احصا کرد و به جامعه ارائه داد. در اینجا قطعاً مجال چنین کاری نیست و این وجیزه به دنبال این هدف نیست؛ گرچه مطالعه بر روی آثار غیر مکتوب بسیار سودمند است و گاهی برای مطالعه در آثار مکتوب هم راه‌گشاست.

در این مقاله در صدد طلعه‌نگاری برای پژوهش در آثار مکتوب سبک زندگی در جامعه و اندیشه مسلمانان هستیم؛ آثاری که قطعاً منشأ و مبنای جلوه‌های غیر مکتوب سبک زندگی بوده‌اند و آموزش و نقل و انتقال فرهنگ بیشتر در گرو اینهاست تا آثار دیگر.

۱-۴. گونه‌شناسی سبک‌های آثار مکتوب مطالعات سنتی سبک زندگی

آثار مکتوب مطالعات سبک زندگی با مبانی و گرایش‌های گوناگون اندیشمندان، سبک‌های متفاوتی نیز ایجاد کرده است که معرفی این سبک‌ها کاشف از این مبانی و گرایش‌های متفاوت است. برای مثال برخی بزرگان با بیان سیره عملی معصومین به سراغ این مباحث آمده‌اند (مجلسی در حلیة المتقین) و سخن از سنن و آداب یکی از معصومین را محور پژوهش‌های خود قرار داده‌اند (طباطبائی در سنن النبی) و برخی محدثان اثر خود را در همان جوامع حدیثی خود جای داده‌اند (کلینی در کافی و حر عاملی در وسائل الشیعه) و برخی متفکران دیگر در ضمن مباحث اخلاق، از مسائل سبک زندگی سخن گفته‌اند (طبرسی در مکارم الاخلاق و فیض کاشانی در محجة البیضاء). هر یک از این روش‌های پژوهش و نگارش، مطابق با مبانی اندیشه و گرایش‌های علمی نویسندگانش بوده است.

شناخت گونه‌های نگارشی متفکران مسلمان در حوزه سبک زندگی، مهم‌ترین مسئله در فهم ظرفیت پژوهش‌های ایشان در این حوزه است. در نگاه اول صرف معرفی این آثار و کتب بسیار

ارزشمند به نظر می‌آید؛ اما این ساده‌ترین کار در این زمینه است. مهم این است که محقق بتواند تراش علمی ایشان را در این حوزه طبقه‌بندی کند و در پژوهشی مستوفای پس از جمع‌آوری تمام این آثار به تحلیل و دسته‌بندی و گونه‌شناسی آنها بپردازد. گونه‌شناسی گام مهمی در معرفی این آثار است و شناساندن گونه‌های نگارشی آثار سبک زندگی خود کمک بزرگی به پژوهشگران برای الگوگیری یا اصلاح الگوهای نگارشی خود در پژوهش‌های آینده می‌کند.

۱-۱-۴. آثار مکتوب مطالعات سنتی سبک زندگی با گرایش سیره‌نگاری

قدیمی‌ترین و اصیل‌ترین سبک نگارشی در حوزه سبک زندگی، گردآوری روایاتی است که از سنت و سیره قولی و فعلی معصومین سخن می‌گویند. در این سبک، مؤلف روایات منقول از معصومین را جمع‌آوری و دسته‌بندی می‌کند. اینکه این دسته‌بندی چگونه باشد و کدام روایات ذیل این دسته‌بندی قرار گیرند و رویکرد حاکم بر همه اینها چه باشد، این پژوهش‌ها را متعدد و متنوع کرده است.

برخی متفکران به روایات منقول از همه معصومین پرداخته‌اند و در تدوین اثرشان از سیره و سنن یکایک ایشان بهره برده‌اند و آداب و سبک زندگی اسلامی را در سیره همه معصومین جست‌وجو کرده‌اند، نظیر محاسن برقی، کتاب العشره کافی کلینی و حلیة المتقین مجلسی؛ اما برخی نگارش‌ها اختصاصی‌اند؛ یعنی صرفاً به روایاتی که حاکی از سنت‌ها و آداب یک معصوم بوده است پرداخته‌اند و سبک زندگی ایشان را توصیف کرده‌اند، مانند سنن النبی علامه طباطبائی. توصیفاتی که ایشان در این آثار آورده‌اند، مطابق با مبانی عقیدتی ایشان (اعتقاد به عصمت پیامبر و خاندانش و الگو بودن ایشان در کل زندگی) به مثابه تجویز بهترین سبک زندگی برای همه انسان‌ها در همه زمان‌ها و مکان‌هاست.

اغلب این نگارش‌ها با رویکرد درون‌گرا بوده است؛ یعنی نگارندگان در آنها به اصول و مجموعه‌های حدیثی پرداخته‌اند و ضمن انتخاب موضوع از همان احادیث، روایات را مطالعه و دسته‌بندی و تنظیم و تنقیح کرده‌اند. برای آشنایی بیشتر با این سبک نگارشی ناگزیر از معرفی مهم‌ترین آثاری هستیم که به این سبک نگاشته شده‌اند و ضمن معرفی برخی آثار به توضیحات بیشتری نسبت به این سبک نگارشی دست پیدا خواهیم کرد.

از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین آثار در این زمینه محاسن برقی است. شیخ ابوجعفر، احمد بن محمد بن خالد بن عبدالرحمن بن محمد بن علی برقی، از راویان بنام حدیث و از فقهای بزرگ

شیعه و از یاران ائمه علیهم‌السلام به شمار می‌آید. وی از راویان برجسته شیعه در قرن سوم هجری است. همه کتب اربعه و امدار وی هستند؛ از کافی کلینی تا من لایحضر صدوق و تهذیبین طوسی. او از مشایخ کلینی است و کلینی در کافی احادیث فراوانی را از وی نقل کرده است و یکی از عده من اصحابنای کافی مربوط به برقی است. وی از جهت اعتبار و وثاقت در بالاترین درجات قرار دارد. برخی آثار مهم بعدی، از حیث عناوین و شیوه نگارش متأثر از محاسن هستند؛ مانند ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، علل الشرایع، قرائن و خصال.

این کتاب در حقیقت موسوعه آثار برقی است و تألفیات متعدّدش در یک جا کنار هم قرار گرفته و نام محاسن را به خود گرفته است (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۷۷).

نجاشی و شیخ طوسی هر یک جداگانه فهرستی طولانی را از آثار وی نقل می‌کنند. این کتاب از باارزش‌ترین کتب و اصول معتبر نزد شیعه است. شیخ صدوق در مقدمه کتاب من لایحضر خود می‌گوید آنچه در اینجا نقل کردم، همه از کتب مشهوری است که مرجع و ملجأ هستند و حجت بین من و خدایم هستند. او سپس کتب را نام می‌برد و از محاسن برقی نیز پیش از رساله پدرش یاد می‌کند (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۵). علامه مجلسی نیز در مقدمه دوم بحارالانوار آن را از اصول معتبر نزد شیعه می‌داند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج مدخل، ص ۱۲۵).

محتوای بسیاری از کتاب‌های این مجموعه با انگیزه اصلاح سبک زندگی و بیان آداب اسلامی تدوین شده است. در هر کتاب الگو و قالب خاصی در پیش گرفته شده است. این تعدد الگوهای بیان و تنوع قالب‌های نوشتار، یکی از راه‌هایی است که برای اشاعه و تبلیغ هر چه بهتر سبک زندگی می‌توان از آن بهره برد. برقی در کتاب اول، با سبکی بسیار جذاب احادیثی را که در آنها قرینه‌های عددی وجود دارد بیان کرده است؛ برای مثال حدیث دهم از امام صادق علیه‌السلام نقل شده است که در آن حضرت به آداب نگاه و سکوت و سخن گفتن می‌پردازند و مهم‌ترین اصل در نگاه کردن را عبرت‌گیری و انتقال از ظاهر به باطن بیان می‌کنند و آفت سکوت کردن را نیندیشیدن می‌دانند و هر سکوتی را که بدون اندیشه باشد، غفلت می‌نامند و اصل در کلام و سخن گفتن را یاد و ذکر خدا بیان می‌کنند (برقی، ۱۳۷۱ق، ص ۶). همین حدیث کوتاه سه اصل مهم از قواعد ارتباط با خود و آداب کنترل زبان و چشم را بیان کرده است. نیز در حدیث سی و پنجم از امام صادق علیه‌السلام به آداب نظافت دهان، آداب نشستن در جمع، آداب پرداختن به امور و تنظیم برنامه، آداب سخن گفتن و مباحثه علمی، آداب هنگام بیماری و موارد دیگر اشاراتی می‌شود (برقی، ۱۳۷۱ق، ص ۱۲).

در کتاب دوم مجموعه‌ای از آداب ارتباط کلامی، آداب ارتباط قلبی و ذهنی و آداب رفتاری

و مناسکی در ارتباط با خداوند سبحان ذیل مباحث ثواب الاعمال مطرح می‌گردد (برقی، ج ۱، ۱۴۱۳ق، ص ۸۵-۹۵). برقی در همین کتاب احادیث آداب اسلامی را در ارتباط با معصومین، در چند باب گردآوری می‌کند. (برقی، ج ۱، ۱۴۱۳ق، ص ۱۳۳-۱۳۶). در کتاب عقاب الاعمال نیز در بسیاری از ابواب از سبک زندگی اسلامی در مسئله ارتباط با مؤمنین سخن گفته است که می‌توان بدین ابواب اشاره کرد: عقاب من حقر مؤمننا و ادله، عقاب من شیع و مؤمن جانع، عقاب من مشی فی حاجة المومن ولم ینصحه، عقاب من قال لمؤمن اف، عقاب من ربح علی المؤمن، عقاب من منع مؤمننا سکنی داره. در این ابواب بسیاری از مسائل مهم سبک زندگی در کیفیت ارتباط با مؤمنین بیان می‌شود (برقی، ج ۱، ۱۴۱۳ق، ص ۱۸۱-۲۰۰).

در کتاب السفر از مجموعه کتب محاسن برقی نیز گستره‌ای از آداب زندگی با محوریت مسافرت و آداب آن از روایات استخراج شده است. برای مثال به زمان‌هایی که سفر کردن در آن مطلوب یا مکروه است، آداب آغاز و حین سفر و آداب ارتباط با همراهان در سفر اشاره می‌کند و در پایان حدیث مفصلی را از امام صادق از لقمان حکیم در آداب مسافر می‌آورد که خود به تنهایی حاوی مسائل گوناگونی از سبک زندگی اسلامی در مسافرت است (برقی، ج ۲، ۱۴۱۳ق، ص ۸۰-۱۳۰).

کتاب المآکل نیز مجموعه‌ای از آداب اسلامی را در زمینه تغذیه و خوراک بیان کرده است. از جمله موضوعاتی که در این کتاب دیده می‌شود، دیدگاه اسلام درباره خوراکی، جایگاه مهمان‌پذیری و آداب آن، آداب سفره، تواضع و اسراف در خوردن، نظافت قبل و پس از خوردن است (برقی، ج ۲، ۱۴۱۳ق، ص ۱۴۰-۲۴۰). کتاب المرافق نیز مسائل مهمی از سبک زندگی را درباره مسکن و مسائل پیرامونش نظیر کمیت و مساحت مسکن، کیفیت دیوارها، نظافت مسکن، آرایش و زیباسازی مسکن را بیان کرده (برقی، ج ۲، ۱۴۱۳ق، ص ۴۴۰-۴۶۴) و در پایان همین کتاب، به کیفیت ارتباط با حیوانات در سبک زندگی اسلامی اشاره شده است (برقی، ج ۲، ۱۴۱۳ق، ص ۴۶۵-۴۸۵).

اثر دوم که مهم‌ترین و موثق‌ترین جامع حدیثی شیعه است و در برخی کتب و ابواب به مسائل سبک زندگی پرداخته، کتاب الکافی شیخ کلینی است. ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، به گفته نجاشی، در زمان خود شیخ و بزرگ شیعیان در ری بوده و موثق‌ترین و نگهدارترین مردم در روایات بوده است (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۷۸). شبیه همین تعابیر را با کمی تغییر، علامه حلی (حلی، ۱۴۶) و ابن داود (ابن داود، ۱۳۴۶:۳۴۲) درباره کلینی بیان می‌کنند. شیخ طوسی نیز وی را

ثقه جلیل‌القدر و عالم و عارف به روایات معرفی می‌کند (طوسی، ۱۳۸۱ق، ص ۴۳۹). همه علمای شیعه این کتاب کلینی را از برترین جوامع حدیثی می‌دانند. شیخ مفید در این باره می‌نویسد: کافی از باارزش‌ترین و مفیدترین کتب شیعه است (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۷) و فیض کاشانی نیز کافی را از اشرف و اوثق و اتم و اجمع کتب شیعه می‌داند (فیض کاشانی، ۱۳۲۴، ج ۱، ص ۶).

در تقسیم‌بندی سنتی از مباحث آداب و سبک زندگی، به چهار رابطه اصلی انسان در زندگی توجه می‌شده است: رابطه انسان با خود، خدا، دیگران و طبیعت. اگر با همین ساختار به سراغ کتاب کافی برویم، خواهیم دید که بسیاری از ابواب آن در تبیین مسائل سبک زندگی پیشنهاد شده‌اند. با توجه به اینکه دسته‌بندی‌های این کتاب به مراتب از کتاب محاسن برقی منظم‌تر و منطقی‌تر است، تطبیق این ساختار با کافی امکان‌پذیر است.

ابوابی که در تبیین روابط انسان با خود تدوین شده، در همان جلد اول در کتاب فضل العلم به مسئله دانش‌اندوزی و آثار برکاتش در زندگی به عنوان مهم‌ترین مسئله درباره خود می‌پردازد. کتاب الدعاء به کیفیت برقراری ارتباط با خدا اختصاص دارد. همچنین بخش‌هایی از کتاب الایمان نیز به همین موضوع پرداخته است. در تبیین روابط انسان با دیگران در کتاب الحجة، کیفیت ارتباط با معصومین تبیین می‌شود و کتاب العشره و بخش‌هایی از کتاب الایمان به سبک زندگی در ارتباط با مؤمنان می‌پردازد.

کتابی که در این سبک نوشته شده‌اند از نگاه آداب اسلامی از یک جمع‌آوری ساده و ساختار نامنظم آغاز شدند و در کافی به نظم و دسته‌بندی منطقی‌تری نزدیک شدند و در نسل‌های بعد این ساختار منظم‌تر و منطقی‌تر می‌شود. گرچه این نظم در کافی نیز چندان ساختارمند نیست، از دسته‌بندی منظمی‌تری بهره‌مند است. نکته دیگر اینکه در آثار متقدم که با این سبک تولید شده‌اند، دغدغه تحلیل و تبیین روایات مشهود نیست؛ به این معنا که صاحبان این آثار صرفاً دغدغه جمع‌آوری احادیث متحدالموضوع را داشته‌اند و به تحلیل آنها اعم از نقد سندی و متنی و فقه الحدیثی نمی‌پرداختند و روایات را همان‌گونه که بودند رها می‌کنند و از تعارضات و تراحمات و تداخلات سخنی به میان نمی‌آورند و همین از اعتبار این آثار در مقوله تدوین سبک زندگی می‌کاهد.

در رتبه سوم، به آثار علامه مجلسی می‌پردازیم. در این آثار دسته‌بندی‌ها به نظم و منطقی مناسب‌تری رسیده است و به طور تخصصی به آداب اسلامی در حوزه‌های مختلف زندگی پرداخته شده است. محمدباقر بن محمدتقی بن مقصود علی مجلسی، معروف به علامه مجلسی

و مجلسی ثانی، از جمله بزرگانی است که از جامعیت خاصی برخوردار بود. او در علوم مختلف اسلامی مانند تفسیر، حدیث، فقه، اصول، تاریخ، رجال و درایه سرآمد عصر بود. نگاهی اجمالی به مجموعه عظیم بحار الأنوار این نکته را به خوبی آشکار می‌سازد. تسلط بر این علوم در کنار علوم عقلی همچون فلسفه، منطق، ریاضیات، ادبیات، لغت، جغرافیا، طب، نجوم و علوم غریبه از او شخصیتی ممتاز و بی‌نظیر ساخته است.

مجموعه بحارالانوار خود نیز مشتمل بر مباحث سبک زندگی است و علامه در مجلدات ۶۴ تا ۷۶ به تفصیل مباحث اخلاق و آداب پرداخته است (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۵، ص ۲۷۰ و ۲۷۱). جلد ۷۱ و ۷۲ و ۷۳ که مستقیماً درباره آداب اسلامی نگاشته شده، خود موسوعه‌ای از احادیث این باب است و سنن و روایات مربوط به سبک زندگی اهل بیت علیهم‌السلام را جمع‌آوری و دسته‌بندی کرده است. ساختار و دسته‌بندی علامه در این کتاب منظم و منطقی‌تر از کتب پیش از خود به نظر می‌آید. وی در جلد ۷۱ و ۷۲ که کتاب العشره و آداب معاشرت را بیان می‌کند، به این موضوعات می‌پردازد: آداب و معاشرت و سبک زندگی در ارتباط با ارحام و حق‌داران نظیر همسایگان، سبک زندگی در ارتباط با دوستان و بحث مفصلی از اصول و قواعد ارتباطی تحت عنوان حقوق مؤمنین.

مجلسی در جلد ۷۳ ادامه آداب معاشرت و سبک زندگی اجتماعی اسلام را با موضوع مهم‌ترین مسائل در ارتباطات کلامی با مؤمنین بیان می‌کند و به مسئله سلام و جوانب آن، مزاح و خوش‌بینی، عطسه و پاسخ آن و مسائلی از این دست می‌پردازد. در ادامه جلد ۷۳ به آداب فردی در سبک زندگی اسلامی توجه نشان می‌دهد و از نظافت و آراستگی، بوی خوش، مسواک، حمام و آداب خانه و خانه‌داری، خواب و بیداری و سفر سخن می‌گوید.

پس از معرفی کتبی که با رویکرد عمومی و پرداختن به سیره و سنن همه معصومین علیهم‌السلام تألیف شده‌اند، باید به سراغ مجموعه آثاری برویم که به‌طور اختصاصی به نقل و تحلیل و بررسی سنن و سیره یکی از معصومین علیهم‌السلام می‌پردازند. این سبک نگارشی نیز از قدمت بسیاری برخوردارند. شاید قدیمی‌ترین اثر در این زمینه که به بررسی آداب و سنن رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم پرداخته است، اثر ترمذی باشد. محمد بن عیسی الترمذی که از بزرگان علم حدیث اهل سنت است، در کتاب الشمانل النبویه به برخی آداب و روش‌های زندگی رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم اشاره کرده است. اثر دیگر کتاب أخلاق النبی و آدابه است که ابی محمد عبدالله بن محمد الاصبهانی معروف به ابن ابی‌الشیخ آن را نگاشته است و در حقیقت تکمیل کار ترمذی است (عمار عبودی ۲۰۰۵م، ص ۳۱۳). وی در مقدمه کتابش از

موضوعاتی که در کتاب به آنها پرداخته است، چنین حکایت می‌کند:

ما ذکر من حسن خلق رسول الله ﷺ و کرمة و کثرة تواضعه و صبره علی المکروه و اغضائه و اعراضه عما کرهه و رفقہ بأمتہ و کظم الغیظ، و حملہ، و کثرة تبسمه، و سروره، و مزاحه و بکائه و حزنه و منطقہ و الطافه، و قوله عند قیامه من مجلسه و مشیتہ و التفاته، و ذکر محبته الطیب و تطیبه، و ذکر قمیصه و جبتہ و شکره ربه عند سعيه (ابوالشیخ الاصبهانی، ۱۴۱۳ق، ص ۱).

آثار دیگری نیز با عنوان شمائل النبی، خصائص النبی، اخلاق النبی و یا آداب النبی در طول قرن‌ها توسط مسلمانان تألیف شده است که همگی در تلاش برای تبیین سبک زندگی نبوی به‌عنوان الگویی برای تمام مسلمانان بوده‌اند تا به وسیله تأسی به ایشان، زندگی مردم نیز در بهترین و کامل‌ترین سبک‌ها قرار گیرد. پرداختن به هر یک از اینها و مشخصات و مزیت‌های هر یک از آثار در این سبک نگارشی، نیازمند پژوهشی مستوفاست و در این نوشتار نمی‌گنجد؛ لکن شماری از آثار در این زمینه را نام می‌بریم: الشفا بتعريف حقوق المصطفى تألیف قاضی عیاض بن موسی الیحصی، اخلاق النبی و آدابه عبدالله حبانی، اخلاق النبوه و آداب المعیشه محمد غزالی، أشرف الکلام من شمائل سید الأنام تألیف احمد عبدالجلیل، أشعة من حياة الرسول تألیف عبدالامیر قبلان، وسائل الوصول إلى شمائل الرسول یوسف بن إسماعیل النبهانی، أضواء علی السیرة النبویة و مقارنة بین الأديان عبدالحمید سحرار که به بیان احادیث تربیتی و اخلاقی پیامبر اعظم و سیره و روش زندگی ایشان پرداخته‌اند.

برای توصیف نمونه‌ای از این سبک، به بیان توضیحاتی درباره کتاب سنن الرسول می‌پردازیم. این کتاب که گروه حدیث پژوهشکده باقرالعلوم (ع) آن را تهیه و تنظیم کرده است، در حقیقت ادامه کار علامه طباطبائی در سنن النبی است. این پژوهشگران با الگو قرار دادن کتاب علامه، به توسعه و بازسازی موضوعات کتاب پرداخته‌اند. این کتاب که به ظاهر بخشی از یک پروژه عظیم در تدوین سنن همه معصومین (ع) است در پنج فصل اصلی تنظیم شده است: اوصاف و القاب و شمایل، اصول معارف، عبادت و قرآن و دعا و ذکر، اخلاق و آداب و احکام. بخش اعظم کتاب مربوط به همان فصل اخلاق و آداب می‌باشد و این همان فصلی است که باید به بررسی آن پردازیم؛ گرچه برخی مباحث فصل اول و سوم نیز از مباحث سبک زندگی است، اما آنچه مستقیماً و به طور کامل از سبک زندگی سخن گفته، نیمه دوم فصل چهارم است.

در بخش آداب، پس از نقل روایاتی که به اخلاق حضرت پرداخته‌اند، از آداب نظافت، زینت،

پوشش، خوردن و آشامیدن، خوراکی‌ها، مسکن و مرکب، مریضی و درمان، معاشرت خانوادگی، معاشرت با اقشار مختلف مردم سخن گفته می‌شود. این موضوعات اصلی و زیرموضوعات این مجموعه نسبت به سنن النبی علامه طباطبائی از نظم و ترتیب مناسب‌تری برخوردار است. در پایان این بخش، بیان این نکته نیز بسیار مهم است که این روش امروزه نیز طرفداران بسیاری دارد و بسیاری از همایش‌ها و جشنواره‌ها و تلاش‌های جمعی پژوهشگران با همین گرایش صورت می‌پذیرند؛ نظیر پروژه‌های تخصصی درباره شخصیت امام علی، امام حسین، امام صادق، امام رضا و یا حضرت حجت‌الاسلام که بررسی سیره اختصاصی هر یک از این بزرگواران در پژوهش‌های اخیر مورد توجه محققان بوده است. برای نمونه می‌توان به چهارده جلد کتابی اشاره کرد که در اختتامیه همایش علمی پژوهشی سبک زندگی اهل بیت علیهم‌السلام در مرکز همایش‌های دفتر تبلیغات اسلامی رونمایی شدند.

۲-۱-۴. آثار مکتوب مطالعات سنتی سبک زندگی با گرایش اخلاق نقلی

در اخلاق اسلامی آثار اندیشمندان مسلمان با سبک‌های متعددی به قلم درآمده‌اند. برخی آثار با گرایش عقلی به بررسی فضایل و رذایل اخلاقی پرداخته‌اند و برخی دیگر اساس کار را روایات و آیات این باب قرار داده‌اند و از آن دسته از فضایل و رذایلی سخن گفته‌اند که در آیات و روایات به آنها پرداخته شده است. گرایش دیگر هم اخلاق‌نگاری با رویکرد عرفانی است که با اساس قرار دادن سیر و سلوک قلبی و معرفتی به تدوین اخلاق اسلامی پرداخته‌اند. در این میان آن دسته از نگارش‌هایی که با سبک نقلی نگاشته شده‌اند، قرابت بیشتری با مباحث سبک زندگی دارند؛ زیرا بسیاری از کتبی که با رویکرد عقلی فلسفی و یا قلبی و عرفانی به اخلاق پرداخته‌اند، موضوعات خود را از رفتار و ظواهر انسانی فراتر می‌دانند و هرگز پرداختن به این مسئله را در حیطه موضوعات تصنیف خود نمی‌دانند؛ بنابراین بیشتر آثاری که با این گرایش‌ها نگاشته شده‌اند، نمی‌توانند در مسائل سبک زندگی غلبه داشته باشند؛ اما کتبی که با گرایش نقلی نوشته شده‌اند، به دلیل پرداختن به مفاهیمی همچون سنن، آداب و اخلاق، به‌وفور حاوی مسائل سبک زندگی هستند. نگارش‌ها و کتبی که به گونه اخلاق نقلی ارائه شده‌اند در امتداد گونه قبلی معرفی شده هستند و در جهت تکامل آن شیوه گام برداشته‌اند. در این‌گونه کتب، مؤلفان به جز گردآوری و تنظیم، به برخی تحلیل‌های مفهومی نیز می‌پردازند و در راستای رفع برخی تعارضات و تداخلات تلاش می‌کنند. دستیابی به اصول و مبانی و ریشه‌ها و شاخه‌های سبک زندگی در این مجموعه شاید کاری

آسان‌تر از مجموعه قبل باشد.

مسئله دیگر که در تبیین این شیوه مهم می‌نماید، اختلاط آداب و اخلاق است. اخلاق در معنای اعمش شامل حالات روحی و صفات نفسانی و رفتارهای ظاهری می‌شود؛ اما معنای اختصاصی اخلاق محدود در نفس و روح است و اصالت مباحث اخلاق در این حوزه است؛ ولی آداب مخصوص رفتارهای ظاهری است، اعم از واجبات و مستحبات و محرمات و مکروهات. در این کتاب‌ها انتظار می‌رود که مرز آداب و اخلاق مشخص‌تر باشد؛ برخلاف مجموعه قبلی که روایات اخلاق و آداب و بلکه عقاید در برخی موارد هم‌نشین می‌شدند.

جوادی آملی در تبیین تفاوت میان آداب و اخلاق به این موارد اشاره کرده است:

اخلاق ملکات راسخ در روح انسانی است و وصفی از اوصاف نفس است ولی آداب هیئت‌های زیبای انسانی است که رفتار انسان‌های خوب بدان وصف می‌گردد. ادب ظرافت و دقت در رفتار است که در نوع خود اعوجاجی در آن نباشد؛ اما اخلاق چون از امور باطنی است در مقام رفتار چندان ظهور و تجلی ندارد... آداب از اخلاق سرچشمه می‌گیرند و از نتایج و ثمرات آن به شمار می‌آیند. به سخن دیگر آداب حسن فعلی و اخلاق حسن فاعلی است. آداب یعنی هیئت‌های زیبای اعمال دینی، گویای غایت اصلی دین یعنی عبودیت و بندگی در قبال ذات علیم است که با روح توحید انیس و قرین است. بر همین اساس، اسلام برای تمامی اعمال فردی و اجتماعی هیئت‌های زیبایی رسم کرده است که از غایت حیات انسان حکایت می‌کند و کمال او را در تجلی آن قرار داده است (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۵۱-۵۲).

نخستین کتابی که باید در این باب معرفی شود، مصادقة الإخوان شیخ صدوق است. گرچه این کتاب از لحاظ جامعیت به پای آثار دیگر نمی‌رسد، ولی تقدم رتبی اش در پرداخت به این مسئله حائز اهمیت است. شیخ صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، از علما و روایان برجسته شیعه در قرن چهارم هجری است. کتاب مصادقة الإخوان مجموعه روایاتی است که از پیامبر ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام روایت شده و در حوزه ارتباطات انسانی میان مؤمنین و حقوقی که برادران دینی بر هم دارند می‌باشد و برای شناخت سبک زندگی اسلامی در این حوزه بسیار ارزشمند و درخور توجه است. هدف این کتاب تبیین حوزه‌ای از اخلاق اجتماعی و سبک زندگی اسلامی با رویکرد نقلی است. این کتاب مانند دیگر کتاب‌های شیخ صدوق پیوسته مورد توجه علما و فقهای شیعه قرار داشته و از معتبرترین اصول روایی شیعه به شمار می‌آید؛ به طوری که روایات آن

در بسیاری از مجموعه‌های روایی شیعه مانند کتب اربعه و بحارالانوار و وسائل الشیعه ذکر شده‌اند و به آنها استناد شده است.

این کتاب حاوی اصول و مبانی سبک زندگی در ارتباط با مؤمنین است. علاوه بر آن از بیان راهکارها و رفتارهای متناسب با این اصول نیز فرونگذاشته و کردارها و ظواهری را که در این زمینه مورد توجه اسلام بوده است، بیان کرده است؛ مثلاً در باب تلقیم الاخوان به یکی از رفتارهای خُرد انسان مسلمان در ارتباط با برادرش اشاره می‌کند و آن لقمه گرفتن و تعارف کردن غذا به اوست. این رفتار از اصل اخوت و بذل گرفته شده است. همچنین در باب زیارت اخوان، این عمل را تا اعتبار زیارت الله بالا می‌برد و دیدارکننده از برادر مؤمن را مانند ملاقات‌کننده با خدا می‌شمارد و خدا ثواب و پاداش وی را بر عهده می‌گیرد (ر.ک: صدوق، ۱۴۰۲ق، ص ۴۰-۸۰).

کتاب دیگری که در این سبک قرار می‌گیرد، اثری از امین الاسلام طبرسی با عنوان ال‌آداب الدینیة للخزانة المعینیة است. این کتاب به موضوع آداب دینی و سبک زندگی اختصاص دارد و نویسنده کوشیده تا تمام مباحث این موضوع را در آن گردآوری کند. ادب عبارت است از حفظ حد و اندازه هر چیزی و عدم تجاوز از آن. تفاوتی که ادب با اخلاق دارد، در این است که اخلاق یک حالت و ملکه نفسانی است که به روح و باطن انسان مربوط است، اما ادب مربوط به اعمال بیرونی و جوارحی انسان است. هر هیئت نیکویی که برای اعمال انسان باشد، آن را ادب می‌نامند. بنابراین بهترین شکل انجام عمل را ادب آن، و فعل دارای آن شکل و هیئت را مؤدبانه می‌نامند. این اثر شاید قدیمی‌ترین اثر از نظر جامعیت نگاه باشد که در آن با استفاده از همین لفظ ادب به تبیین سبک زندگی اسلامی پرداخته شده است.

کتاب در چهارده فصل تنظیم گشته و به‌طورکلی دارای سه بخش عمده است: ۱. ادب انسان نسبت به خداوند سبحان، ۲. ادب انسان نسبت به خود، ۳. ادب انسان در جامعه و در معاشرت با سایر مردم. برخی از فصول کتاب عبارت‌اند از: آداب لباس، آداب حمام، آداب مسواک، آداب غذا خوردن و آشامیدن، آداب نگاه، آداب سفر، آداب ازدواج و آداب تجارت (طبرسی، ۱۳۸۰، ص ۵۷-۱۵۰).

از مهم‌ترین کتاب‌هایی که با این گرایش نوشته شده کتاب شریف مکارم الاخلاق ابونصر حسن بن فضل، شیخ طبرسی از بزرگان قرن ششم است. علامه مجلسی در مقدمه بحارالانوار درباره کتاب وی چنین می‌نویسد: «جایگاه ارزشمند و شهرت این کتاب در فرهنگ اسلامی همانند خورشید در وسط آسمان است». وی در وصف آثار ایشان و خانواده‌شان نیز می‌گوید کتاب‌های

خاندان طبرسی از نظر اطمینان و شهرت مانند خورشیدی در وسط آسمان می‌درخشد و هیچ نیازی به تعریف یا توضیح ندارند. سیدمحسن امین نیز درباره شخصیت و اثر وی چنین می‌نگارد: رضی الدین أبو نصر الحسن بن أمین الدین أبی علی الفضل بن الحسن الطبرسی از دانشمندان بزرگ، فاضل کامل، فقیه آگاه، محدث جلیل و نویسنده کتاب مکارم الاخلاق است. این مجموعه ارزشمند جامع محاسن افعال و آداب شرعی است که در میان اصحاب ما پذیرفته شده است. او اکثر روایات خود را از پدر بزرگوارش امین الاسلام طبرسی روایت می‌کند.

چنان‌که سیدمحسن امین نیز به‌صراحت اشاره می‌کند، هم‌ایشان در این کتاب آداب و افعال شرعی بوده و سبک زندگی محوری‌ترین مسئله این کتاب است. گرچه نامش مکارم الاخلاق است، شاید بهتر می‌بود با این نگاه نامش را مکارم الآداب می‌نهاد؛ لکن به اقتباس از حدیث پیامبر که فرمود: «انی بعثت لاتمم مکارم الاخلاق» و اینکه اصل در این کتاب سیره و سنت نبوی می‌باشد، آن‌چنان‌که در مقدمه کتاب آمده، این عنوان انتخاب شده است.

این کتاب مانند دیگر کتبی که در باب آداب و سبک زندگی پیامبر اکرم ﷺ نگاشته شده است، از شمایل و ظواهر طبیعی و فیزیکی آن حضرت آغاز می‌کند و سپس به بیان شیوه زندگی آن حضرت در عرصه‌های مختلف می‌پردازد. مؤلف در مقدمه چنین می‌نویسد: «ما در این کتاب شمه‌ای از اخلاق پسندیده او را اعم از حالات و اعمال، نشستن و برخاستن، سفر و حضر، خوردن و آشامیدن و آنچه از این قبیل است [بیان می‌کنیم]» (طبرسی، ۱۳۷۰، ص ۱۰). در این قسمت نگارنده به بخشی از شیوه نگارش و محور فعالیت خود اشاره می‌کند، در حالی‌که کتابش صرفاً با این محور نیست و به تعبیر خودش «آنچه از پیامبر و ائمه راستین برای زندگی و تربیت مردم نقل شده است ذکر می‌کنیم»؛ یعنی نه فقط سیره پیامبر، بلکه به سیره دیگر معصومین نیز پرداخته است و آنها را در قالب باب‌های مختلف کتاب خویش جای داده است.

طبرسی در این کتاب به ارتباط انسان با خود در زمینه‌هایی چون نظافت و پاکیزگی، خوردن و آشامیدن، نشستن و برخاستن و نیز به ارتباط انسان با دیگران در باب‌های ازدواج و سفر و بیماران، و به ارتباط انسان با خدا در بخش دعا پرداخته است. آنچه در این مسائل به آنها پرداخته، در قالب همان روایاتی است که جمع‌آوری و بررسی کرده است. مسائل حوزه ارتباط انسان با طبیعت هم در این مجموعه کمرنگ است (طبرسی، ۱۳۷۰، ص ۴۷۸-۶۸۰).

اثر دیگری که می‌توان در این سبک نگارشی به آن توجه داشت مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار نوشته ابوالفضل، علی بن حسن بن فضل طبرسی نوه امین الاسلام طبرسی و از علمای قرن ششم

و هفتم هجری در موضوع اخلاق و آداب است. علامه مجلسی در بحارالانوار از این کتاب بسیار نقل کرده و گفته: مشکاة الأنوار کتاب ظریفی است و اخبار غریبی در آن دیده می‌شود. محدث نوری نیز در مستدرک الوسائل به این کتاب استناد کرده است. البته عنوان «مشکاة الأنوار» بر ده‌ها عنوان کتاب اطلاق می‌شود که از حیث موضوع نیز با یکدیگر تفاوت فراوان دارند و از مهم‌ترین آنها می‌توان به مشکاة الانوار کفعمی و مشکاة الأنوار علامه مجلسی اشاره کرد. بعضی برای امین‌الاسلام طبرسی، پدر بزرگ صاحب مشکاة الأنوار نیز کتابی با همین نام ذکر نموده‌اند که بر فرض صحت اصل ادعا، کتابی است در ادعیه و ربطی به کتاب حاضر ندارد.

مؤلف در مقدمه کتاب چنین می‌گوید: پدرم پس از آنکه مکارم الأخلاق را نوشت و مورد توجه و مقبولیت عام واقع شد، شروع به تصنیف کتابی نمود که در آن اخلاق و آداب را جمع نماید و برای این منظور اخبار فراوانی نیز جمع‌آوری نمود؛ اما قبل از اتمام کتاب از دنیا رفت. عده‌ای از مؤمنین از من خواستند این کتاب را مرتب نمایم، لذا با قصد قربت الهی آن روایات را جمع و تنظیم نمودم و مطالبی نیز به آنها افزودم و آن را مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار نام نهادم (طبرسی، ۱۳۸۵، ص ۱). این کتاب ادامه کار پدر و پدر بزرگ مؤلف است و در راستای تکمیل و تکامل آثار ایشان است؛ لکن هر چقدر مؤلف بیشتر بر آن افزود از صبغه سبک زندگی و آداب بودنش کاسته شد و بر صبغه اخلاقی و روحی و نفسانی اش افزوده شد. لذا گرچه این تألیف تکامل یافته آثار قبلی است، لکن از نگارش سبک زندگی دورتر شده و لذا در درجه پایین‌تری از اهمیت در این حوزه برخوردار است. اثر دیگری که مانند مصادقة الاخوان تک‌نگاری است و صرفاً در یک موضوع نگاشته شده، منیة المرید فی أدب المفید و المستفید اثر زین‌الدین بن علی عاملی، معروف به شهید ثانی است (شهادت، ۹۶۶ق) که در موضوع آداب شاگرد و استاد و آداب تعلیم و تعلم در اسلام است. در این کتاب به اهم مباحث سبک زندگی دانش‌آموزی یا دانشجویی یعنی آداب فردی و آداب در کلاس آداب رفتار و گفتار با معلم در شرایط مختلف توجه شده است (عاملی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۳۰-۲۷۰). تفاوت مهمی که این اثر با آثار قبلی دارد حضور مؤلف در کنار آیات و روایات متعددی است که می‌آورد. گرچه متن کتاب مشحون از آیات و روایات اسلامی است، ولی نظرات خود مؤلف و دیگران در کنار ادله نقلی و مآثور بسیار دیده می‌شود. علما و بزرگان توجه خاصی به این کتاب داشته‌اند و بسیاری از اساتید حوزه‌های علمیه به شاگردان خود برای مطالعه و مواظبت همیشگی بر این کتاب توصیه مؤکد دارند. این کتاب از منابع مهم بسیاری از کتاب‌های تعلیم و تربیت و از مصادر بحارالانوار به شمار می‌آید.

اما کتابی که در مسئله سبک زندگی از بحارالانوار نیز مهم‌تر و تخصصی‌تر است، حلیة المتقین علامه مجلسی است. این کتاب که پس از عین‌الحیات نگاشته شده، در حقیقت تکمیل آن کتاب است و مباحث آداب بدان افزوده شده است. عین‌الحیات کتابی در مکارم اخلاق است و حلیة المتقین محاسن آداب است و این تصریح نویسنده در مقدمه کتاب است. این کتاب دیگر مختلط و ممزوج با مباحث اخلاقی و مسائل روحی و روانی نیست، بلکه به معنای دقیق کلمه صرفاً از آداب رفتاری و سبک زندگی اسلامی سخن گفته است. مباحث کتاب در چهارده موضوع کلی دسته‌بندی شده است. مجلسی از آداب فردی در لباس پوشیدن و زینت کردن و خوردن آشامیدن و نظافت (استحمام و مسواک و بوی خوش و حجامت) و خواب و بیداری آغاز کرده و سپس به آداب اجتماعی در معاشرت و مجالسه با مؤمنین پرداخته و در انتها نیز از آداب خانه و بازار و سفر سخن گفته و هر موضوع را در دوازده فصل تفصیل داده است برای مثال در موضوع دهم کتاب دربارہ اصناف مختلف مردم سخن می‌گوید. نخست از خانواده و بستگان صحبت می‌کند و پس از آن به همسایگان می‌پردازد و در فصل سوم تا پنجم به بیان مسائل سبک زندگی دربارہ مؤمنین می‌پردازد. در فصل ششم و هفتم و هشتم به آداب ارتباطی با برخی اقشار آسیب‌دیده نظیر بیماران و فقرا و مظلومان و کهن‌سالان می‌پردازد. فصل نهم را به یکی از آداب فرعی مهم و مورد ابتلا در جامعه اختصاص می‌دهد و آن رعایت حقوق مؤمنان در غیبت آنان است. در فصل دهم و یازدهم از سبک زندگی مؤمنانه در ارتباط با ظالمان و کافران و مخالفان سخن می‌گوید و فصل آخر را نیز به آداب رفتاری در ارتباط به از دینا رفتگان اختصاص می‌دهد.

واپسین کتابی که در این‌گونه سبک نگارشی معرفی می‌کنیم، مرآة الکمال لمن رام درک مصالح الاعمال تألیف شیخ عبداللہ مامقانی است که ارزشمندترین و مهم‌ترین اثر در این گونه نگارشی است. این اثر مهم‌ترین و بارزترین نماینده چنین نگارش‌هایی است. این اثر به نوبه خود در دسته‌بندی و تقسیم‌بندی‌های موضوعات نوآوری ایجاد کرده است. مؤلف در مقدمه کتاب چنین می‌نگارد:

از آنجاکه از مسائل بسیار مهم مسئله آداب است که فصل ممیز انسان و حیوان نیز همان است و همه آداب دینی برخوردار از مصالح پوشیده‌ای است که عقل انسان‌ها غالباً به آنها دست نمی‌یابد و از آنجاکه تلاش‌های فقها و علمای اسلامی بیشتر صرف واجبات و محرّمات شده است و به آداب و سنن و مستحبات و مکروهات به طور کامل نپرداخته‌اند تا آنکه برخی از آنها فراموش شدند و برخی دیگر به پندار ناآگاهان از بدعت‌ها شمرده

شدند، در وصیتی به فرزندانم در رساله مرآة الرشاد آنها را به التزام به آداب دینی توصیه کردم و وعده تألیف کتاب جامعی در این باب را دادم (مامقانی، ۱۴۲۷ق، ص ۱۹ و ۲۰). وی پس از این مقدمه استدلالی، از اهمیت توجه و عمل به آداب دینی سخن می‌گوید و خطاب به مخاطب می‌گوید: «فلا تستحقرن ایها الاخ الرشید السنن ولا تستخفن بالمکروهات فتفتوتک المصالح الخطیره بترک السنن وتلحقک المفاسد الکثیرة بفعل المکروهات» (مامقانی، ۱۴۲۷ق، ص ۲۱).

به تعبیر خود مؤلف، این کتاب از ترتیب طبیعی پیروی کرده است (مامقانی، ۱۴۲۷ق، ص ۲۱)؛ یعنی با توجه به سیر طبیعی انسان در این دنیا و مسائل مبتلابه و موضوعات متعلق به آنها کتاب را با آداب تولد و زایمان و سپس پوشش و لباس و مسکن و مسجد، خوردن و آشامیدن، بیداری و خواب آغاز کرده و با آداب و مسائل بیماری و احتضار و کفن و دفن پایان داده است. این کتاب از جنبه جامع و کامل بودن بی‌نظیر است و کمتر کتابی در این حوزه به استیفای آداب و سبک زندگی به این نحو پرداخته است.

۳-۱-۴. آثار مکتوب مطالعات سنتی سبک زندگی با گرایش تلفیقی

پس از گسترش اسلام و آشنایی مسلمانان با علوم و فنون دیگر اقوام، علوم اسلامی رنگ و بوی متفاوتی به خود گرفتند. ورود مباحث و مصطلحات فلسفی و عرفانی بر اثر ارتباط با یونان و ایران و دیگر نقاط جهان، آثار اندیشمندان مسلمان را دچار تغییراتی در سبک ارائه مطالب و شیوه پرداخت موضوعات مختلف کرد. یکی از علومی که در این ارتباط تغییر و پیشرفت کرد، علم اخلاق اسلامی بود. اخلاق اسلامی از رویکردی نقلی با پرداخت آیات و روایات به رویکرد عقلی و قلبی با پرداخت‌های فلسفی و عرفانی در گرایش‌های مختلف متحول شد. در آثاری که با این سبک نگاشته شده‌اند، تلفیقی از نقل و عقل و تجربه‌دیده می‌شود. برخی به سبک دائرةالمعارف هر آنچه را در محور موضوعات موردنظرشان بوده جمع‌آوری کرده‌اند.

به هر میزان در نگارش‌های مسلمانان با گرایش اخلاق نقلی به ظاهر و رفتار توجه می‌شود و از آداب سخن گفته می‌شود، آثار تولیدی با سبک جدید، از ظاهر و رفتار فاصله گرفته، به باطن و قلب و نفس نزدیک می‌شوند و مسائلی که مطرح می‌شوند، بیشتر در حوزه روابط درونی انسان و اصلاح آن هستند. لذا در این آثار انتظار پرداختن گسترده به ظواهر آداب و رفتار دور از واقعیت است، ولی به نوبه خود مسائل مطرح‌شده در این آثار نیز در حوزه‌های مختلف سبک زندگی با گرایش‌های

متنوع قابل استفاده و بهره‌برداری است.

از قدیمی‌ترین آثار تولیدی با این سبک نگارشی کتاب الذریعة الی مکارم الشریعة راغب اصفهانی است. حسین بن محمد بن مفضل اهل وعظ و تدریس و تألیف و مناظره و نیز صاحب حسن خلق و خُلق بوده است. عدم شهرتش بدین دلیل است که از حکما به شمار می‌آمده که اهل سنت، نظر مساعدی نسبت به آنها ندارند. گویا خود نیز گمنامی را دوست می‌داشته و در بسیاری از تألیفاتش، به عدم مدح خود و پرهیز از پرداختن به این‌گونه مسائل اشاراتی دارد.

بیهقی و شهرزوری درباره راغب می‌نویسند: از حکمای اسلام بوده و بین شریعت و حکمت جمع نموده و بهره معقول او بیشتر است. خوانساری در روضات الجنات صفحه ۲۳۸ او را با القابی این چنین توصیف می‌کند: «امام، ادیب حافظ، صاحب لغت، ادبیات، حدیث، شعر و کتابت، اخلاق و حکمت و کلام و علوم اوانل را می‌داند و او را موردقبول خاصه و عامه می‌شمرد». وی در کشف‌المحجوب از مشایخ طریقت نیز شمرده شده است.

این کتاب مانند بیشتر کتب اخلاق عقلی، از قوای انسان و فضایل و ردایل هر یک سخن گفته است و از موضوعات غیب و مزاح و حیا و غیرت و شجاعت و تنبلی که در سبک زندگی به مثابه اصول رفتاری می‌باشند و رفتارها و ظواهر انسان مطابق با آنها ساخته و پرداخته می‌شوند فرونگداشته است؛ لکن به رغم همه این مباحث در این کتاب، نمی‌توان آن را اثر مستقلی در حوزه سبک زندگی دانست و مانند بیشتر تألیفات این گرایش، موضوعات سبک زندگی را باید به طور گزینشی و از میان مباحث و مسائل متنوع کتاب استخراج کرد.

از جامع‌ترین کتب در این سبک کتاب احیاء علوم الدین ابوحامد محمد بن محمد غزالی است. این کتاب مهم‌ترین اثر غزالی است که در قرن پنجم هجری نوشته شده است. در این کتاب، غزالی به‌عنوان یک مجدد دینی، به دنبال احیای علم دین است. در تاریخ تفکر اسلامی، عنوان این کتاب، به سرمشقی دینی مبدل شده و هر بار که متفکران بزرگ اسلامی به دنبال احیای علوم دین برآمده‌اند، به این کتاب نظر داشته‌اند.

این کتاب از چهار رکن یا ربع تشکیل شده است: عبادات و معاملات و منجیات و مهلکات. غزالی در توضیح این ارکان در کیمیای سعادت (که چکیده فارسی این کتاب بزرگ است)، چنین می‌نویسد:

و اما ارکان این معاملات مسلمانی چهار است: دو به ظاهر تعلق دارد و دو به باطن. آن دو که به ظاهر تعلق دارد: رکن اول گزاردن فرمان حق است، که آن را عبادات گویند؛ رکن

دوم نگاه داشتن ادب است اندر حرکات و سکنات و معیشت، که آن را معاملات گویند؛ و اما آن دو که به باطن تعلق دارد: یکی پاک کردن دل است از اخلاق ناپسندیده؛ چون خشم و بخل و حسد و کبر و عُجب و ریا، که این اخلاق را مهلکات گویند و عَقَبَاتِ راه دین گویند و دیگر رکن آراستن دل است به اخلاق پسندیده، چون صبر و شکر و محبت و رضا و رجا و توکل، که آن را مُنْجِیَاتِ گویند (غزالی، ۱۴۲۷ق، ص ۲).

آنچه از این کتاب بیشترین ارتباط را با پژوهش‌های سبک زندگی دارد، بحث ربع معاملات یا عادات است. در این بخش از کتاب، غزالی با پرداختن به موضوعاتی نظیر آداب خوردن، آداب ازدواج، احکام تجارت، آداب هم‌نشینی و معاشرت با اصناف گوناگون مردم، آداب سفر، امر به معروف و نهی از منکر و آداب زندگی و اخلاق پیامبر، به اهم مباحث سبک زندگی اشاره کرده است.

بر کتاب غزالی شروح فراوانی نوشته شده و بازبینی‌های فراوانی نیز ناظر به آن انجام گرفته که یکی از مهم‌ترین بازنگری‌هایش نزد شیعیان کتاب المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء فیض کاشانی است. اهمیت این کتاب برای ما بسیار بیشتر از اصل کتاب است؛ زیرا فیض مطالب انحرافی و روایات مردود کتاب را کنار گذاشته و در عوض کتاب را به گوهرهای ناب معارف اهل بیت علیهم‌السلام نیز آراسته است. این کتاب مانند اصل کتاب، دایرة‌المعارفی از علوم مختلف اسلامی بوده، سبکش تلفیقی از نقل و عقل و تجربه است.

وی در ربع عادات به جای بخش آداب سماع و وجد که از مذهب اهل بیت علیهم‌السلام نیست، بخش آداب شیعه و اخلاق امامت را افزوده و در آن از سیره و خصوصیات اهل بیت علیهم‌السلام سخن گفته و در پایان نیز روایاتی را که مربوط به ویژگی‌های شیعیان است آورده و توصیه‌هایی را که اهل بیت علیهم‌السلام برای زندگی به شیعیانشان فرموده‌اند، بیان کرده است (فیض کاشانی، ۱۴۳۰ق، ج ۴، ص ۵۵۸-۵۷۵).

از کتب متأخر در این حوزه می‌توان به معراج السعادة احمد نراقی اشاره کرد. احمد بن محمد مهدی بن ذر نراقی، یا مُلا احمد نراقی معروف به فاضل نراقی، فرزند مُلامهدی نراقی از عالمان شیعه در قرن سیزدهم هجری بوده است. معراج السعادة، کتابی در اخلاق اسلامی با رویکرد عقلی و نقلی است. این کتاب را می‌توان تلخیص فارسی کتاب جامع السعادات دانست که در آن مباحث اخلاقی با روش عقلی بیان شده است (نراقی، ۱۳۸۷، ص ۷). در عین حال معراج السعادة فقط ترجمه و تلخیص جامع السعادات نیست، بلکه در بیان و روش، تفاوت‌هایی با آن دارد و در

بسیاری از موارد، مباحث اجمالی جامع السعادات به تفصیل در معراج السعاده آمده است. وی در معراج السعاده بر وجهه نقلی و خطابی مباحث افزوده است. از آنجا که مخاطب معراج السعاده عموم مردم انتخاب شده است، نویسنده کوشیده تا مطالب را با ارائه شواهد نقلی و روایی یا آمیزه‌ای از نقل و دلیل، و با ذکر اشعار و زبانی روان و جذاب و به‌دوراز پیچیدگی‌های مباحث علمی بیان کند. از این رو استفاده از آیات و روایات در معراج السعاده بیشتر از جامع السعادات است.

در این کتاب نیز مباحث متنوع و مختلفی از سبک زندگی به چشم می‌خورد؛ نظیر آداب انفاق، آداب مهمانی، شرافت مدارا با مردم، صلح‌رحم، آشتی دادن مؤمنان و نیکی به والدین، که پژوهشگر با اصطیاد این مباحث از میان مباحث اخلاقی می‌تواند اصول و مبانی سبک زندگی اسلامی را استخراج کند و برای تنقیح نظام سبک زندگی از مستندات این آثار بهره‌مند شود.

آخرین مجموعه‌ای که در این سبک باید به معرفی آن پردازیم، مجموعه کتب گران سنگ الحیة برادران حکیمی است. این مجموعه به‌حق دایرةالمعارفی از علوم و معارف مختلف اسلامی از اقتصاد و سیاست و اجتماعیات است. احمد آرام که مترجم این مجموعه به فارسی است، در سرآغاز کار خود تعریفی از این کتاب عرضه می‌کند:

موسوعة اسلامية علمية موضوعية تخطط مناهج الحياة الحرة الصاعدة للفرد والمجتمع وتدعو الى دعم نظام انساني صالح في جميع آفاق الارض. می‌گوید دایرةالمعارف اسلامی، علمی و موضوعی است که راه و رسم زندگی فردی و اجتماعی آزاد و پیشرو را ترسیم می‌کند و انسان‌های سراسر جهان را به پی‌ریزی یک حاکمیت انسانی صالح فرامی‌خواند (حکیمی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۷).

در مجلدات مختلف این کتاب، مباحث متنوعی از سبک زندگی به بهانه‌های مختلف بیان شده است. مثلاً در جلد ششم در فصولی که با نام سطح زندگی برای توده‌ها نامیده شده‌اند، از خوراک و چگونگی تغذیه، لباس و تجمل و آرایش، عطر و روغن، خانه و اسباب منزل و وسیله نقلیه سخن به میان آمده است و در جلد هفتم ذیل فصل ۴۴ که از اعتدال تکوینی انسان سخن می‌گوید، به مباحثی از سبک زندگی نظیر اعتدال در حرکت اقتصادی، ساعات زندگی، مال، مصرف، رفتار اجتماعی، دوستی و دشمنی، کلام، شوخی و خنده، خوابیدن، شتاب، دیدار، عبادت، چابکی و توان کاری توجه شده است.

در جلد هشتم باب چهاردهم که به تعهدباوری و مسئولیت‌شناسی اختصاص دارد، مسائل سبک زندگی در قالب مسئولیت طرح‌ریزی شده و از مسئولیت انسان در برابر خداوند، قرآن کریم،

پیامبران خدا، امامان، مسئولیت‌های شخصی درباره روح، عقل، قلب و اعضای گوناگون بدن نظیر زبان و گوش چشم و دست و پا و شکم، از مسئولیت‌های خانوادگی انسان در برابر پدر و مادر، خواهر و برادر، فرزندان و همسر سخن به میان آمده است. همچنین از مسئولیت‌های خویشاوندی، سیاسی، دفاعی، اجتماعی به تفصیل، فرهنگی (نظیر مسئولیت در برابر دانش‌ها، نادانی‌ها، عالم جاهل و نیز مسئولیت برای شناخت دین و حق) مسئولیت‌های اقتصادی، مسئولیت در برابر محیط‌زیست و حیوانات نیز سخن به میان آمده که صرفاً همین یک مجلد به‌تنهایی می‌تواند مجموعه نسبتاً کاملی از سبک زندگی اسلامی را به طور مختصر ارائه دهد.

نویسندگان در جلد نهم، باب بیست و دوم که درباره اصول بنیادین در جامعه صالح است، در شصت فصل مسائل متنوعی از سبک زندگی اسلامی در جامعه را بیان می‌کنند؛ مسائلی نظیر مشورت، فروتنی، اصلاح میان مردم، اظهار محبت، دوری از درگیری، سعه صدر، خیرخواهی، گشاده‌رویی، پرهیز از عیب‌جویی، عیب‌پوشی، پرهیز از تجسس و سرزنش، عذرخواهی، عذرپذیری، امانت‌داری، شوخی به اندازه، ظاهر آراسته، مصافحه، گفتار خوب و نرم، تشکر، هدیه دادن، میهمانی، وفای به عهد و عیادت بیماران.

برادران حکیمی در جلد دهم به موضوع مهم و کاربردی زندگی و دوستی می‌پردازند. در این باب، طی فصولی مختلف، سبک زندگی اسلامی را در این موضوع بررسی می‌کنند. آنان در فصل چهاردهم از این باب به آداب دوستی در سفر اعم از هماهنگی و همکاری، تقسیم کار، مشورت، پذیرش تقاضا، نشاط و خوش‌رویی، کمک‌رسانی، دست و دل‌بازی و کم‌گویی پرداخته‌اند. در ادامه این جلد در باب ۲۸ به مباحث تربیت فرزند توجه می‌کنند که ارتباط فراوانی با بحث سبک زندگی دارد.

در جلد یازدهم نیز در باب ۳۲ به مسئله تربیت و بهداشت پرداخته شده و در آن از نظافت، ورزش، پیشگیری، جویدن غذا، دمیدن در غذا، مسواک، آرایش مو، ناخن و لباس سخن رفته است. در باب ۳۴ که اصول کلی اخلاق را بررسی می‌شود، نویسندگان مثلاً در فصل ۱۵۳ از اخلاق گفتاری و در فصل ۱۵۶ اخلاق استادی سخن می‌گویند و فصول ۱۵۷ و ۱۵۸ را به اخلاق شاگردی و فصل ۱۵۹ را به اخلاق خانوادگی و فصل آخر را نیز به اخلاق شهروندی اختصاص می‌دهند.

نتیجه‌گیری

سبک زندگی در آثار اسلامی از پیشینه درخور توجهی برخوردار است و بر هر پژوهشگری لازم است که قبل از آنکه وارد این عرصه شود، از ادبیات مطالعات این حوزه باخبر باشد. در این پژوهش

به مروری اجمالی بر آثار تولیدشده در قرون مختلف اسلامی پرداخته‌ایم. تقسیم‌بندی پیشنهادی این مقاله برای آثار مکتوب سبک زندگی، «سیره‌نگاری»، «اخلاق نقلی» و «رویکرد تلفیقی» است. این تقسیم‌بندی تا حدی از سیر تطور نگارش در این حوزه نیز پرده‌برداری می‌کند. در گونه سیره‌نگاری با آثاری روبه‌رویم که مسائل سبک زندگی به عنوان قول، فعل یا تقریر معصومین در میان مابقی مسائل آورده شده و تحت عنوان کتب و ابواب متعدد حدیثی جای گرفته است. برای نمونه می‌توان به کتاب المآکل، کتاب السفر و کتاب المرافق مجموعه محاسن برقی اشاره کرد. آن آثاری که با گرایش اخلاق نقلی تولید شده‌اند، از نظم منطقی و تمرکز بیشتری بر مسائل سبک زندگی برخوردارند. از مهم‌ترین آثاری که با این گرایش در بین متقدمین به رشته تحریر درآمده است، الآداب الدینیة للخزانة المعینیة شیخ طبرسی و مکارم الاخلاق فرزندش می‌باشد. کتاب مرآة الکمال لمن رام درک مصالح الاعمال اثر مامقانی نیز در همین گونه جای می‌گیرد که نمونه‌ای بی‌نظیر در شناخت این مجموعه آثار است. در گونه آخر نیز مؤلف با تلفیق گرایش‌های نقلی، عقلی و عرفانی به تبیین مسائل سبک زندگی پرداخته و کشکولی از معارف و دستورات عمل‌ها را تهیه کرده است. از نمونه‌های این‌گونه می‌توان به الذریعة، احیاء العلوم، تهذیب احیاء، معراج السعادة و الحیة اشاره کرد. تطور ادبیات پژوهش سبک زندگی با نگاهی بر این دسته‌بندی قابل بررسی بوده، مبین فراز و فرودها و برجستگی‌ها و ضعف‌های ادبیات است.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه آیت‌الله مکارم شیرازی.
۲. ابن‌شعبه حرانی، حسن (۱۴۰۴ق). تحف العقول. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
۳. ابن‌طاووس، علی بن موسی (بی‌تا). برنامه سعادت (ترجمه کشف المحجبة لثمرة المهجبة). تهران: مرتضوی.
۴. احمدپور، مهدی و همکاران (۱۳۸۵). کتاب شناخت اخلاق اسلامی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۵. برقی، احمد بن محمد (۱۴۱۳ق). المحاسن. قم: المعاونة الثقافية للمجمع العالمي لاهل البيت عليه السلام.
۶. برادران، محمد، موسوی شوشتری، محمدرضا (۱۳۹۳). بایسته‌های تمدنی سبک زندگی اسلامی از دیدگاه اهل‌بیت عليه السلام، بررسی موردی جایگاه نظارت اجتماعی، تاریخ اسلام. ۵۸: ۲۵۳-۲۸۰.
۷. پاکتچی، احمد (۱۳۸۷). روش تحقیق تخصصی. تهران: انجمن علمی-دانشجویی هیات دانشگاه امام صادق عليه السلام.
۸. پاکتچی، احمد (۱۳۹۵). جزوه کارگاه نقد هوشورزی در مطالعات اسلامی. قم: ساختمان امام خمینی جامعه المصطفی.
۹. پاکتچی، احمد (۱۳۹۳). کلاس بررسی ترجمه‌های قرآن کریم. تهران: دانشگاه امام صادق عليه السلام.
۱۰. تهرانی، مجتبی (۱۳۹۴). ادب الهی. تهران: مؤسسه فرهنگی پژوهشی مصابیح الهدی.
۱۱. تهرانی، مجتبی (۱۳۹۱). سلوک عاشورایی. تهران: مؤسسه فرهنگی پژوهشی مصابیح الهدی.
۱۲. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۲). ادب قضا در اسلام. قم: نشر اسراء.
۱۳. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). مفاتیح الحیاة. قم: نشر اسراء.
۱۴. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶ق). الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية. به کوشش عبدالغفور العطار، قاهره: بی‌نا.
۱۵. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۵). بیانات مقام معظم رهبری، قابل دسترسی در: <http://farsi.khamenei.ir/speech>
۱۶. خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۸۶). چهل حدیث. تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
۱۷. دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۰۸ق). أعلام الدین فی صفات المؤمنین. قم: مؤسسه آل‌البيت عليه السلام

۱۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۷). المفردات فی غریب القرآن. تحقیق: محمد خلیل عیتانی. تهران: مؤسسه فرهنگی آرایه.
۱۹. سبحانی تبریزی، جعفر (۱۳۸۳). منشور جاوید. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۲۰. شریعتی، سیدصدرالدین (۱۳۹۲). درآمدی بر سبک زندگی اسلامی در آیات و روایات، فرهنگ مشاوره و روان درمانی. ۱۳: ۱-۱۰.
۲۱. شریفی، احمدحسین (۱۳۹۲). سبک زندگی اسلامی ایرانی. تهران: آفتاب توسعه.
۲۲. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۰۹ق). منیة المرید. قم: مکتب الإعلام الإسلامی.
۲۳. صدوق، ابن بابویه محمد بن علی (۱۳۷۸ق). عیون أخبار الرضا علیه السلام. تهران: انتشارات جهان.
۲۴. صدوق، ابن بابویه محمد بن علی (۱۳۷۷). ثواب الاعمال و عقاب الاعمال. ترجمه علی اکبر غفاری. تهران: نشر صدوق.
۲۵. صدوق، ابن بابویه محمد بن علی (۱۴۰۲ق). مصادفة الإخوان. کاظمین: مکتبه الإمام صاحب الزمان العامة.
۲۶. طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۹ق). سنن النبی صلی الله علیه و آله. تحقیق محمدهادی نجفی. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۲۷. طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۴۲۳ق). طریق عرفان (ترجمه رساله الولایه). قم: بخشایش.
۲۸. طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۲۹. طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰). مکارم الأخلاق. قم: الشریف الرضی.
۳۰. طبرسی، علی بن حسن (۱۳۸۵ق). مشکاة الأثرار فی غرر الأخبار. نجف: المکتبه الحیدریه.
۳۱. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۸۰). الآداب الدینیة للخزانة المعینیة. ترجمه احمد عابدی. قم: زائر.
۳۲. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۱ق). رجال الطوسی. ۱۳۷۳ش. قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعة بجامعة المدرسین بقم المقدسة.
۳۳. عبودی، عمار، و نصار، محمدحسین (۲۰۰۵م). تطور كتابة السیرة النبویة. بغداد: الثقافیه العامه.
۳۴. غزالی، ابوحامد محمد (۱۴۲۷ق). احیاء علوم الدین. دمشق: دار الفکر.

۳۵. غزالی، ابوحامد محمد (۱۹۱۳م). المستصفی. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
۳۶. فاضل قانع، حمید (۱۳۹۲). سبک زندگی بر اساس آموزه‌های اسلامی. قم: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش‌های اسلامی.
۳۷. فیض کاشانی، مولی محسن محمد بن مرتضی (۱۴۳۰ق)، المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء. بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
۳۸. کاویانی، محمد (۱۳۹۳). روش‌شناسی استخراج سبک زندگی اسلامی از سیره اهل بیت علیهم‌السلام، سیاست متعالیه. ۶: ۳۱-۴۶.
۳۹. کاویانی، محمد (۱۳۹۲). سبک زندگی و ابزار سنجش آن. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴۰. کلانتری، ابراهیم و همکاران (۱۳۹۲). شناسایی مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی در حوزه کسب و کار از دیدگاه برخی آیات و روایات، پژوهشنامه اخلاق. ۲۲: ۳۳-۵۸.
۴۱. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامية.
۴۲. مازندرانی، محمد صالح بن احمد (۱۳۸۲ق). شرح الکافی-الأصول و الروضة. تهران: المكتبة الإسلامية.
۴۳. مامقانی، عبدالله (۱۴۲۷ق). مرآة الكمال لمن رام درک مصالح الاعمال. قم: دلیل ما.
۴۴. محمودی، محمدهادی (۱۳۹۳). لایف استایل. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۴۵. مظفری، آیت (۱۳۹۴). سبک زندگی، مشارکت و رقابت سیاسی با تأکید بر آیات و روایات، پژوهش‌های سیاست اسلامی. ۷: ۱۳۹-۱۶۰.
۴۶. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۷). اخلاق در قرآن. قم: مدرسة الامام علی بن ابی طالب علیه‌السلام.
۴۷. مهدوی کنی، محمد سعید (۱۳۸۷). مفهوم سبک زندگی و گستره‌ی آن در علوم اجتماعی، تحقیقات فرهنگی. ۱: ۱۹۹-۲۳۰.
۴۸. مهدی‌زاده، سجاد (۱۳۹۵). بررسی نقش تولی و تبری در الگوی ارتباطات میان فردی اسلامی. قم: دانشکده فرهنگ و ارتباطات دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام.
۴۹. نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۷ق). رجال. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
۵۰. نراقی، احمد (۱۳۸۷). معراج السعادة. قم: قائم آل محمد علیهم‌السلام.